

Vargha Fruzsina Sára

Vélt határok és valós törésvonalak a nyelvjárási kontinuumban*

1. Bevezetés

A nyelvek, nyelvváltozatok elhatárolásának kérdése nem újkeletű. Mint ahogyan az a kérdésfelvetés sem, hogy szükség van-e egyáltalán elhatárolásra, beszélhetünk-e egyáltalán nyelvjárásterületekről, vagy inkább csak nyelvjárási kontinuum létezik. Az osztályozás jogosságának dilemmája már Horger Antalnál is megjelenik, aki a következőképpen próbálja feloldani a nyelvi kontinuum és az osztályozási igény közti feszültséget: „ha az egész nyelvterületet (vagyis azt a területet, amelyen ugyanegy nyelvet beszélnek) több-kevesebb nyelvjárás-területre, ezeket pedig nyelvjárásokra osztjuk fel, akkor ez gyakorlati szempontból hasznos, sőt talán szükséges is lehet ugyan, de az ilyen felosztásoknak nem szabad szigorúan tudományos értéket tulajdonítanunk (1934, 7. o.).”

A nyelvjárások csoportosítása, illetve a csoportosítás megvalósíthatósága mindig központi kérdés marad a dialektológiai kutatásokban (Chambers–Trudgill, 1998, 89–103. o.; Kretzschmar, 2018); területek elhatárolásának igénye egyértelműen jelenik meg még Labov és munkatársai 2006-os, az adatgyűjtés és adatelemzés szempontjából jelentős újításokat hozó észak-amerikai atlaszában is. A dialektometriai kutatások már a 20. század végétől új lendületet adnak a csoportosítási törekvéseknek az objektív, matematikai módszerek bevonásával.

Dolgozatom fő kérdése, hogy beszélhetünk-e valós törésvonalakról a magyar nyelvterületen belül, illetve milyen módszereink lehetnek arra, hogy nyelvi törésvonalakat határozzunk meg. Elemzéseim a huszadik század második felében gyűjtött nyelvi adatokra, nyelvatlaszok adataira támaszkodnak.

2. Nyelvjáráshatárok, törésvonalak, izoglosszák

Nyelvi törésvonalak meghatározása hagyományosan izoglosszák alapján történik. Izoglosszát, vagyis nyelvjárási jelenséghatárt ott húzhatunk meg, ahol egy nyelvi jelenség különböző változatai találkoznak: ahol tehát a vonal egyik oldalán az

---

* A dolgozat elkészítését az FK 138396 számú NKFH-projekt támogatta.

egyik, másik oldalán a másik változat a jellemző. Ahol több jelenség izoglosszája nagyjából egybeesik, más szóval nyalábot alkot, ott feltételezhetünk törésvonalat.

A módszer óhatatlan hátránya a teljeskörű elemzés hiánya: nagy a kísértés, hogy csak olyan jelenségeket emeljünk be a vizsgálatba, amelyek az előzetes elképzeléseinket alátámasztják. Ráadásul nem mindig könnyű, sőt, legtöbbször valójában kifejezetten nehéz izoglosszavonalakat húzni. A módszer tehát összességében szubjektívnek tűnik.

Hogyan is néz ki egy-egy jelenség különböző változatainak térbeli eloszlása, mennyire egyértelműen lehet kijelölni a jelenséghatárokat? A magyar nyelvjárások atlasza (a továbbiakban MNyA.) és A romániai magyar nyelvjárások atlasza (a továbbiakban RMNyA.) integrált dialektometriai elemzésének weboldalán több mintatérképet is megvizsgálhatunk ebből a szempontból (URL 1). A *tyúk, meggy, sehol, süket* címszavú térképek viszonylag egyszerűek, és mindegyiken látszik valamilyen térbeli mintázat az egyes változatok megjelenésében. A *tyúk* térképlap *tyúk* és *tik* változatainak megoszlása esetében viszonylag könnyű dolgunk van, ha izoglosszát akarunk húzni. A *tik* változat jellemző a Dunántúlon, Budapest környékén és a nyelvterület többi részén a *tyúk* az általános. A két változat találkozásának határán azonban már itt sincs teljesen egyértelmű, vonalszerű elhatárolódás, sokhelyütt mindkét forma használatos. A másik három térképen viszont már csak erősen szubjektív döntésekkel lehetne elhatároló vonalakat húzni.

A nyelvek, nyelvváltozatok közti határ, elhatárolás lehetőségére és jelentőségére már ókori példánk is van, gondoljunk csak a *sibbolet* szó bibliai példájára. Dante a 14. század legelején, *De vulgari eloquentia* című művében egyetlen jelenség mentén húz határokat az újlatin, illetve a közép-európai nyelvek között, aszerint, hogyan mondják azt, hogy „igen”. Így az újlatin nyelveket három részre osztja, a magyart és a germán területeket viszont azonos csoportba sorolja (utóbbi megállapítása egyértelműen rávilágít szubjektív klasszifikációs módszerének veszélyére). Talán azóta is ezek a leghíresebb izoglosszák, legalábbis az egyik. Franciaországot gyakorlatilag kettévágja az a határvonal, amely a *lingua d'oïl* és a *lingua d'oc* között húzódik. Dante felosztása nyilván szubjektív, hiszen egyetlen nyelvi változó alapján határol el területeket, ennek ellenére bizonyos vonatkozásaiban máig fennmaradt.

Gaston Paris a francia tudós társaságok előtt tartott 1888-as beszédében egyértelműen akként foglalt állást, hogy nem lehet Franciaországot nyelvi alapon kettévágni, mivel a nyelvi jelenségek nem követnek határvonalakat, néhány kiragadott példa alapján ilyen elhatárolást tenni önkényes és tudománytalan. Mindenféle csoportosítást, osztályozást visszautasított, kissé sarkítva azt mondhatjuk, tabusított. Ugyanakkor szorgalmazta regionális nyelvatlások készítését és integrált hangtani és morfológiai elemzését, amitől elmélete megerősítését várta: meggyőződése volt ugyanis, hogy a jelenséghatárok nem esnek egybe, a különböző jelen-

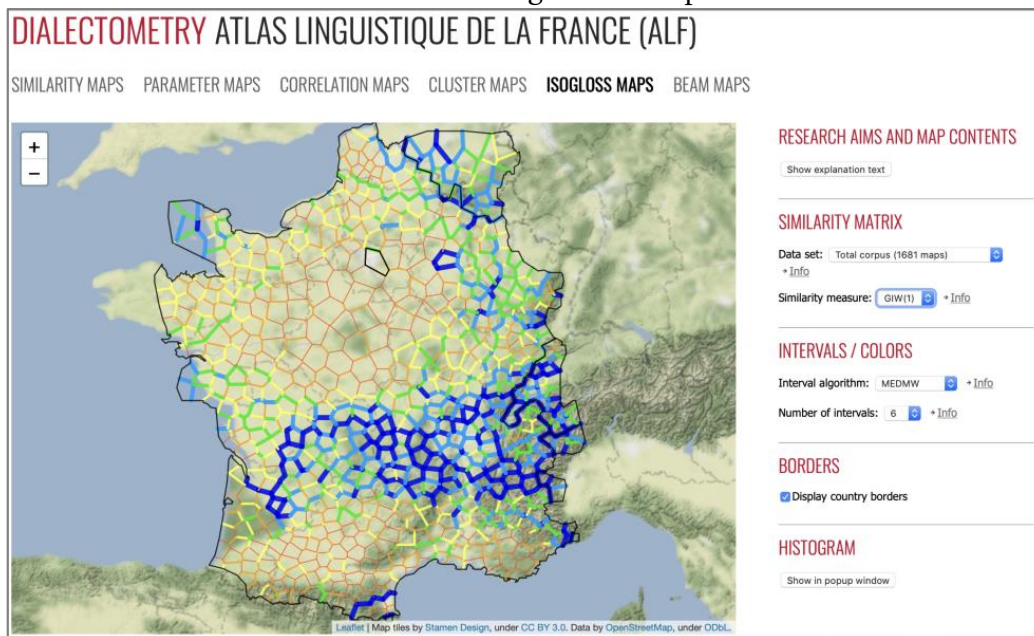
ségek térbeli mintázatai átfedésben vannak. Szerinte tehát egyes nyelvi jelenségeknek lehetnek földrajzi határai, nyelvjáróterületek viszont nem határolhatók el egymástól.

De mások sem nyelvjáró alakulatok földrajzi elhatárolását tekintik lényeges kérdésnek. Chambers és Trudgill jó 100 évvel később a kontinuum-jelleget tekintik alapvetőnek, vagyis azt, hogy a nyelvi távolság leginkább a földrajzi távolság függvényében alakul, így azzal lineárisan összefügg és fokozatosságot mutat. Külön felhívják a figyelmet az általuk használt „nyelv”, „nyelvjárás”, „változat” címkék ad hoc jellegére, és arra, hogy azok használata nem jelenti azt, hogy ne lenne szó kontinuitásról (1998, 12. o.). Ahogyan már tulajdonképpen ugyanezt a gondolatot Balassa József megfogalmazza 1891-ben: „rendes körülmények közt annál nagyobb a különbség az egyes nyelvjárások közt, minél messzebb esnek egymástól.” (Balassa, 1981, 5. o.)

A Dantéhoz köthető, Franciaországot kettévágó, leginkább a Loire folyam vonalához igazodó nyelvi határ képzete (Gaston Paris intelmei ellenére) időtállóan beépült a tudományos közgondolkodásba. Ugyan francia dialektológusok valóban nem végeztek nyelvjárások osztályozását célzó elemzéseket Gilliéron francia nyelv-atlaszán, Dante nyelvi határvonala egybeesik a második világháborúban a német katonai előrenyomulás határával, amelyen még politikai határ is alapult, ha nem is hosszú ideig. Ez utólag magyarázhatja Gaston Paris idegenkedését a Franciaországot felosztó nyelvjáró határok pusztá gondolatától. Vagyis a nyelvjáróhatárokat kijelölő szubjektív döntéseket meghatározó szempontok között, mint amilyen például a földrajzi, néprajzi vagy politikai-adminisztratív egységeknek való megfelelés igénye, akár geopolitikai megfontolásokat is feltételezhetünk. A fentiek alapján arra a következtetésre is juthatunk, hogy nemcsak a nyelvjáró határok meghúzása lehet szubjektív, hanem az is, hogy egyáltalán lényegesnek tartjuk-e ilyen határok keresését a nyelvjáró kontinuumban.

Gilliéron atlasza adatainak, illetve kutatópontjainak klasszifikációjára a 20. század végén sem francia dialektológusok vállalkoztak. A térkép háttérét adó elemzések Hans Goebel, salzburgi romanista nevéhez fűződnek. Az 1. ábrán látható térkép a francia nyelv-atlasz kvantitatív, dialektometriai elemzése alapján ábrázolja a szomszédos kutatópontok nyelvi távolságának a mértékét. Kék vonalkákat ott látunk, ahol nagyobb a nyelvi távolság két szomszédos kutatópont között.

1. ábra. Gilliéron francia nyelvátlaszának dialektometriai elemzése alapján létrehozott izoglossz térkép

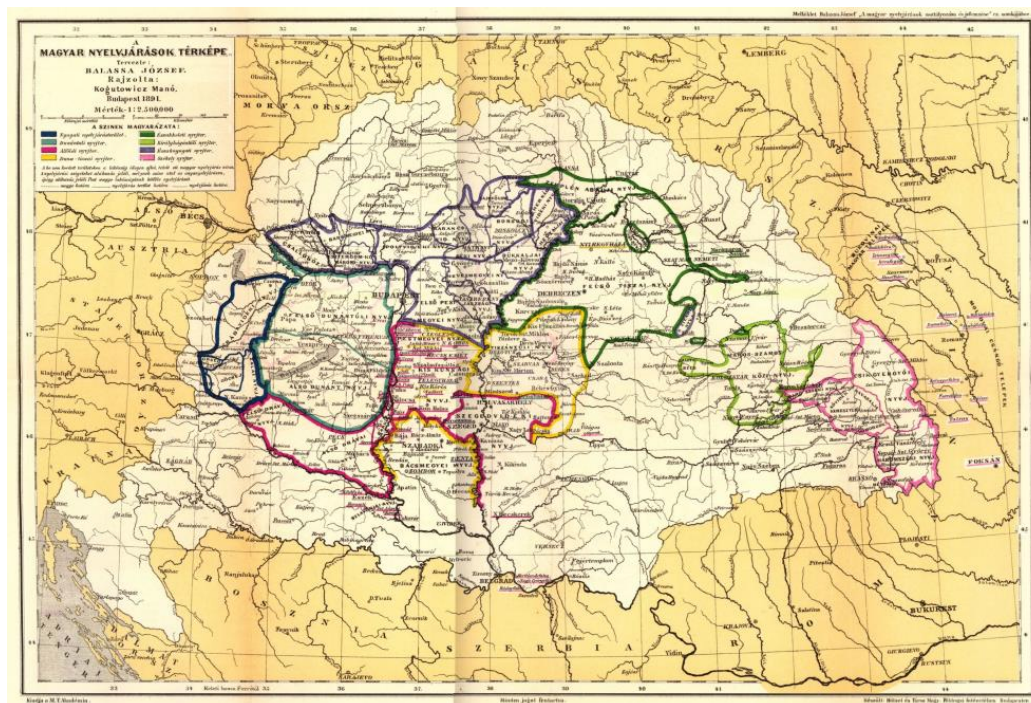
Forrás: URL²

Goebel igazat ad Gaston Parisnak abban, hogy nincs Franciaországot kettészelő éles határ. Határ helyett inkább a két terület közti átmeneti zónáról beszél (Goebel, 2002). Noha ezt a térképes kimutatást kvantitatív izoglossza-térképnek nevezi, itt nem szubjektív szempontok szerint és nem kézzel húzott izoglosszákról van szó, ellenkezőleg: a szomszédos kutatópontok közötti nyelvi távolságot minden rendelkezésre álló nyelvi változó tekintetében mérő aggregált adatok térképezéséről. Ez a kimutatás tehát objektív eljárással készült: sem geopolitikai megfontolások, sem más szubjektív szempontok nem játszottak közre a létrehozásában.

3. A magyar nyelvjárások felosztása

A magyar nyelvjárásokat csoportosító, nyelvi adatok elemzésén alapuló első térkép 1891-ből való, Balassa József elképzelései alapján rajzolta Kogutowicz Manó. A nyelvterületet 8 nagyobb egységre, nyelvjáróterületre bontja, amelyeket tovább tagol kisebb egységekre, ezeket nevezi nyelvjárásnak. Elemzése a szakirodalom alapos áttekintése mellett kérdőíves gyűjtésen alapul. Az egyes területeket nyelvi változók mentén alakítja ki, elsősorban hangtani és morfológiai jelenségek alapján. Balassa térképét később vázlatos formában, kisebb módosításokkal adta közre tankönyvében Kálmán Béla (1966, 119. o.), megtartva a nyelvjáróterületek nyolcas felosztását, néhol kisebb egységeket is megjelenítve.

2. ábra. A magyar nyelvjárások Balassa József 1891-es felosztása szerint
(rajzolta: Kogutowicz Manó)

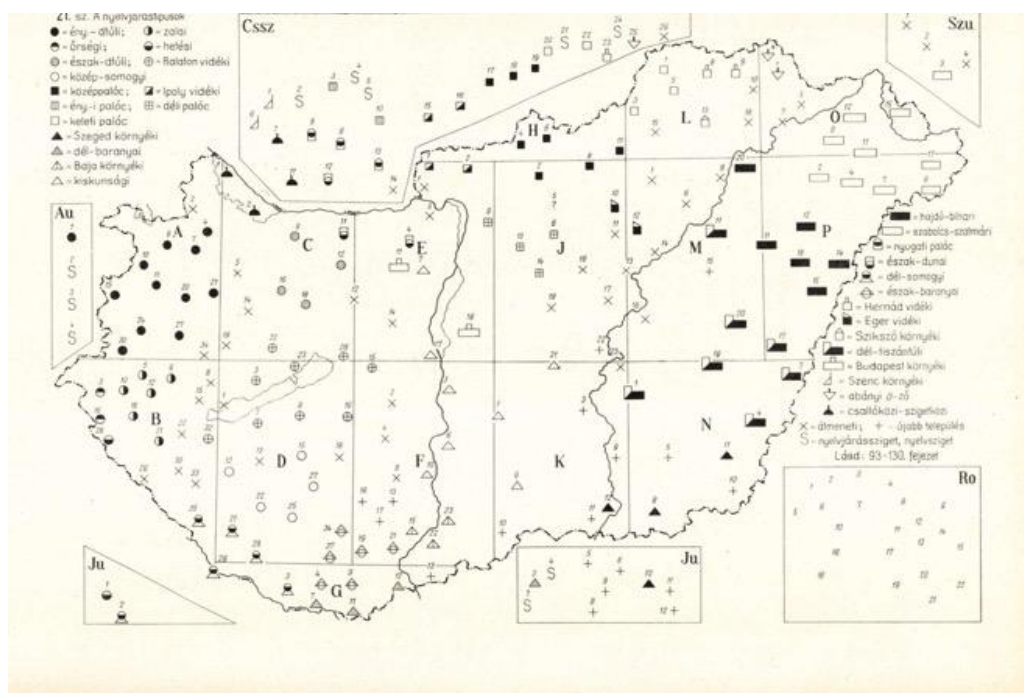

Forrás: Balassa, 1891.

Imre Samu térképe az első olyan kísérlet a magyar nyelvjárások felosztására, amely nagyszabású nyelvészeti vállalkozás, a MNyA. gyűjtéséből származó adatokon végzett kvantitatív elemzéseken alapul. Elsősorban azon hangtani jelenségek térbeliségére támaszkodik, „amelyek – ahogyan írja – nagy hatásúak, a jelenség körébe tartozó morfémák egész állományát vagy nagy többségét érintik, eléggé határozott területi aspektusuk van, tehát a nyelvjárás hangtani arculatát alapvetően meghatározzák (Imre, 1971, 330. o.).” Nyelvjárástípusokat különít el, amelyek több vonatkozásban megfelelnek a Balassánál nyelvjárásnak nevezett kisebb egységeknek. Nyelvjárásterületeket nem határoz meg, mert szerinte „a különböző részrendszereknek egymás alá, illetőleg fölé rendelése nyelvi alapon reálisan nem nagyon végezhető el (Imre, 1971, 332. o.).” A nyelvjárástípusok esetében is inkább a gócotartja meghatározhatónak, a határokat kevésbé. Mivel a romániai területen a MNyA.-nak mindössze 22 kutatópontja van, a keleti terület gyakorlatilag lemarad a térképről.

3. ábra. Imre Samu 1971-es térképe

Forrás: Imre, 1971, 333. o.

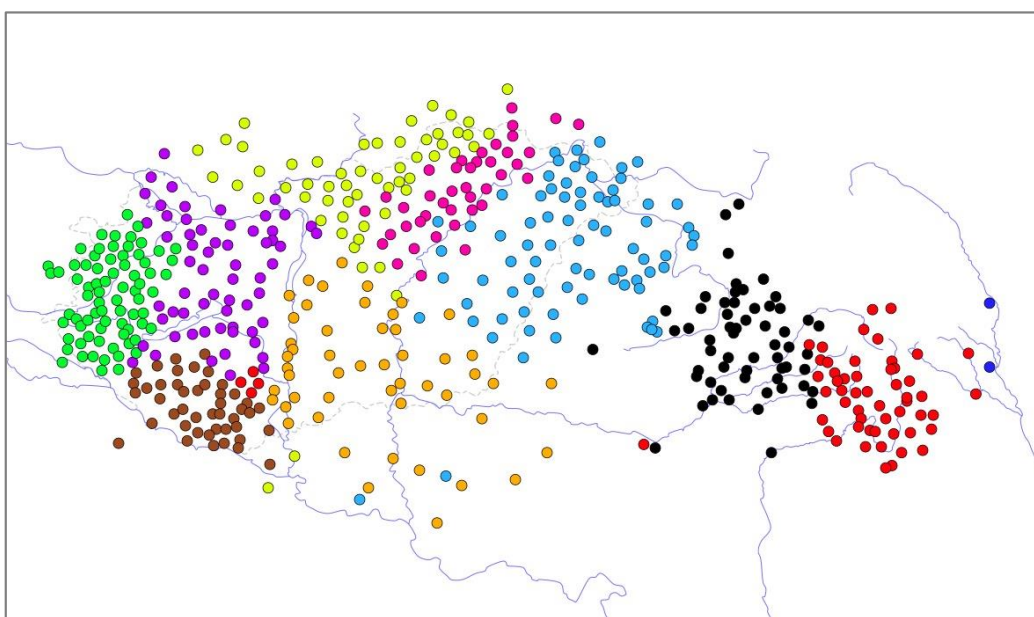
A legújabb felosztás, Juhász Dezső 2001-ben készített tankönyvi térképe (2001, 460–461. o.) nagyrészt Imre Samu osztályozásán alapul, illetve az osztályozást a keleti területekre is kiterjeszti. Lényeges különbség, hogy visszatér a nagyobb területi egységek kijelöléséhez, megtartva a már Imre Samu térképén is jelölt átmeneti zónákat, így a területek sokszor nem érintkeznek közvetlenül. A korábbi nyolcas felosztás helyett 10 régiót különít el, amelyeket csoportokra, illetve a palóc régió esetében tömbökre és azon belül csoportokra bont.

4. Objektív módszerek a nyelvjárások elhatárolására, csoportosítására

A kvantitatív nyelvföldrajzi kutatások sorába illeszthető dialektometria módszerét alkalmazva egy adattár (jellemzően nyelvatlasz) minden kutatópontjának összes nyelvi adatát minden más kutatópont összes nyelvi adatával összevetve kiszámítható a kutatópontok közti nyelvi (finoman lejegyzett adatok esetén fonetikai hangsúlyú) hasonlóság mértéke (a módszerről lásd Goebel, 2002, 2011; Heeringa, 2004; Heeringa – Nerbonne, 2001, 2013; Nerbonne et al., 1996; Vargha, 2017, 15–24. o.). A dialektometriai elemzés eredményeképpen létrejött nyelvitávoltság-mátrix klaszteranalízise alapján automatikusan csoportosíthatjuk az atlasz kutatópontjait (ehhez a Ward-féle klaszterezési eljárást alkalmaztam, a módszer

előnyeiről nyelvföldrajzi vizsgálatokban l. Goebel, 2011, 153–154 .o.; Grieve, 2014, 68–69. o., Prokic–Nerbonne, 2008). A kutatópontok automatikus kategorizációjának eredményét térképre is vetíthetjük. A kialakított csoportok számának meghatározása tetszőleges. Minden kutatópontot besorolunk valamelyik csoportba, így Juhász Dezső térképétől eltérően, nem lesznek átmeneti területek. A csoportok elkülönítésének relevanciája további statisztikai eljárásokkal vizsgálható (Vargha, 2017, 99–100. o.).

4. ábra. A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján fonetikai információ kivonásával készített dialektometriai elemzés Ward-féle klaszteranalízise (10 csoport)

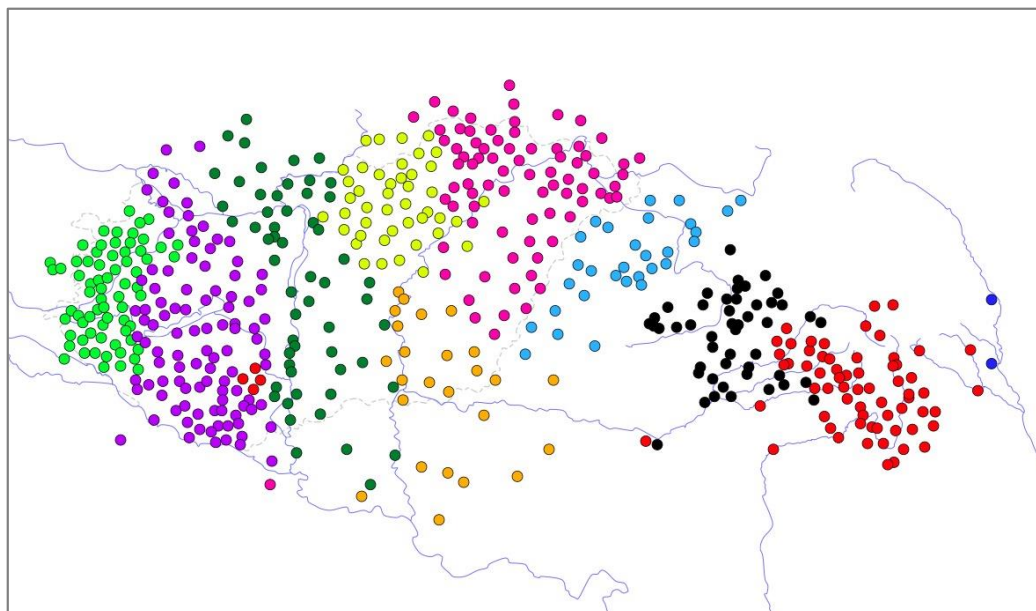

Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

A teljes nyelvterület automatikus nyelvjárási felosztásához a MNyA. és a RMNyA. integrálható térképlapjain végzett dialektometriai elemzésre van szükség. Annak érdekében, hogy a klaszterkép könnyebben összevethető legyen a legutóbbi, standardnak tekinthető, Juhász Dezső-féle felosztással, 10 csoportot különítünk el a klaszterezés során. Minden mellékjel, vagyis minden fonetikai részlet figyelembevételkor azonban a keleti országhatár látszólag nyelvjárási törésvonalként jelenik meg a térképen (Vargha, 2017, 119. o.). Feltehető, hogy itt az adattárhatalás következményéről van szó, vagyis lehetnek olyan különbségek a fonetikus lejegyzés alkalmazásának gyakorlatában a két atlasz között, amelyek nagyobb eltéréshez vezethetnek a különböző adattárakhoz tartozó kutatópontok között. Ha bizonyos mértékben egyszerűsítjük a térkép háttérében lévő adatokat, vagyis kissé

csökkentjük a lejegyzés fonetikai információtartalmát, az adattárhatás kiküszöbölhető, ezért az így készített klaszterterkép (4. ábra), amelyen az államhatár már nem látszik csoportokat elhatároló tényezőnek, összevethetőbb a Juhász-féle tízes felosztással. Lényeges különbség a standard felosztás és a klaszterterkép között, hogy a palóc régió keleti határa mentén elhelyezkedő átmeneti terület itt egyértelműen külön csoportot alkot, a Tisza-Körös vidéki és az Északkeleti régió azonban nem látszik elkülönülni egymástól. A moldvai régió elkülönülése sem egyértelmű.

5. ábra. A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján az adatok lexikai szintű egyszerűsítésével készített dialektometriai elemzés Ward-féle klaszteranalízise (10 csoport)

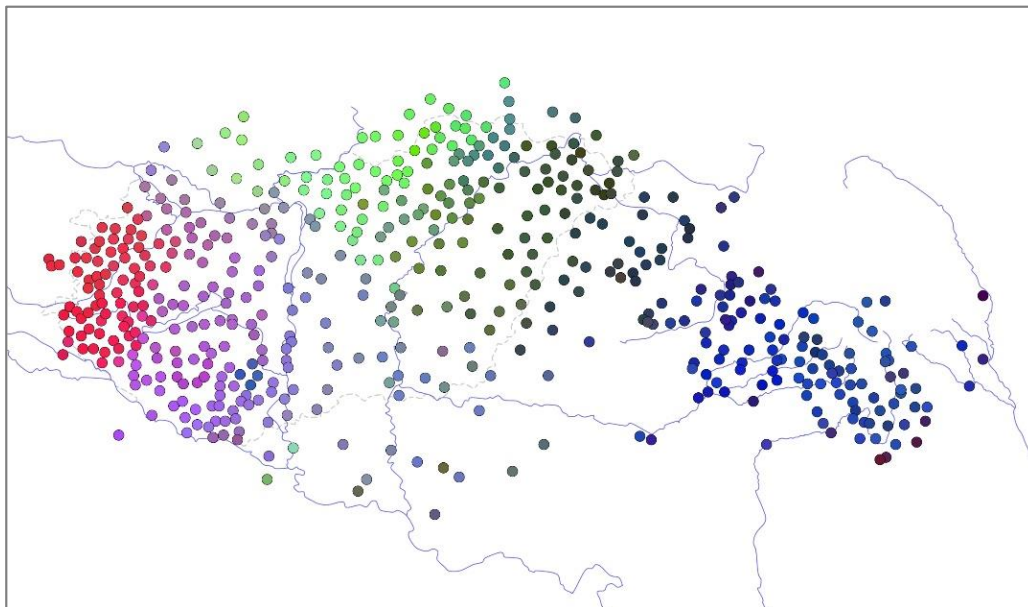

Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

További fonetikai információt kivonva a lejegyzésből olyan elemzést is készíthetünk, amely a lexikai szintű különbségekre koncentrál (5. ábra). Ebben az esetben a földrajzi távolság tűnik leginkább meghatározónak. A palóc régió nem jelenik meg egységes, összetartozó területként (hiszen a palócság nyelvi karakterét meghatározó hangtan hiányzik ebből a kimutatásból), a keleti országhatár pedig nyelvjáráshatárnak mutatkozik. Az utóbbi jelenséget magyarázhatja az is, hogy Murádin László más technikával kérdezte az adatközlőket, de az sem kizárt, hogy a trianoni határok, amelyek a nyelvjárások hangtan által meghatározott arculatát néhány évtized alatt még nem befolyásolták, a szóhasználatra helyenként már hatással lehettek; ez utóbbi hipotézis vizsgálata még további kutatást igényel.

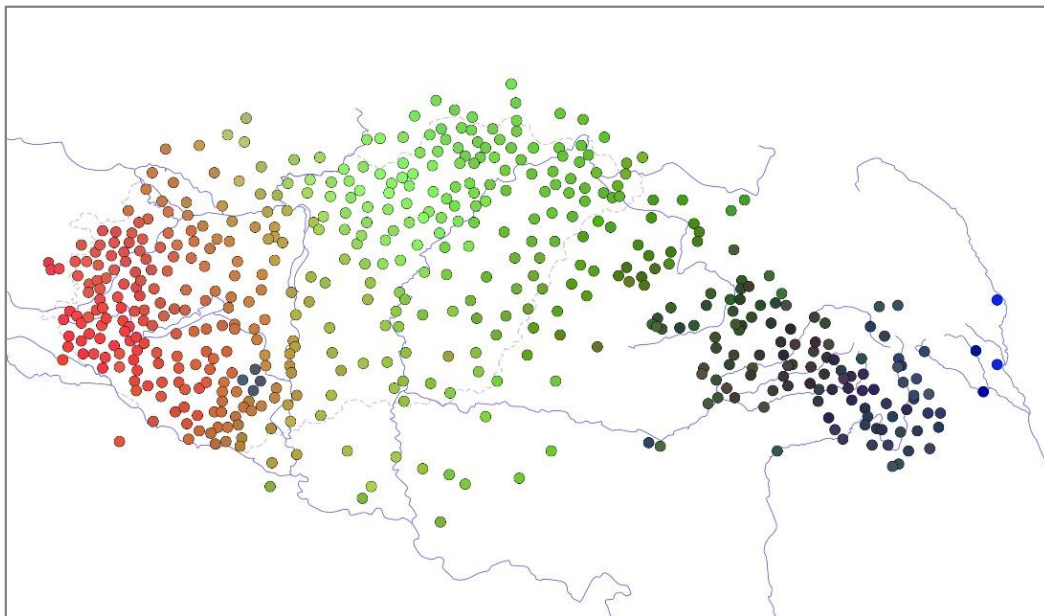
6. ábra. A MNyA. és a RMNyA. adatainak dialektometriai elemzése alapján többdimenziós skálázással készült térkép

Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

Ahhoz, hogy megnézzük, hol különíthetünk el nyelvjárási szempontból területeket, nem feltétlenül van szükség arra, hogy a kutatópontokat egymástól elkülönített csoportokba soroljuk. Többdimenziós skálázással nézve a nyelvi kontinuum rajzolódik ki a térképen, vagyis a hasonló nyelvi hasonlósági mintázatú kutatópontok hasonló színárnyalatot kapnak (6. ábra). A színekkel is érzékeltetett fokozatosság mellett így is kirajzolódnak a nagyobb különbségek, de éles határvonalak kijelölése leginkább csak a világoszöld árnyalatokkal megjelenített palóc nyelvjárások esetében látszik indokoltnak. Lexikai szintű egyszerűsítés esetén viszont az éles elhatárolás lehetősége végképp megszűnik, a kontinuum-jelleg dominál, a hasonlóság mértéke a földrajzi távolság függvényében alakul (7. ábra). E megállapítás értelmében nem szerencsés arra törekedni, hogy nyelvjárási alakulatokat a lexikai változatosságot alapul véve határoljunk el.

7. ábra. A MNyA. és a RMNyA. adatainak lexikai szintű dialektometriai elemzése alapján többdimenziós skálázással készült térkép

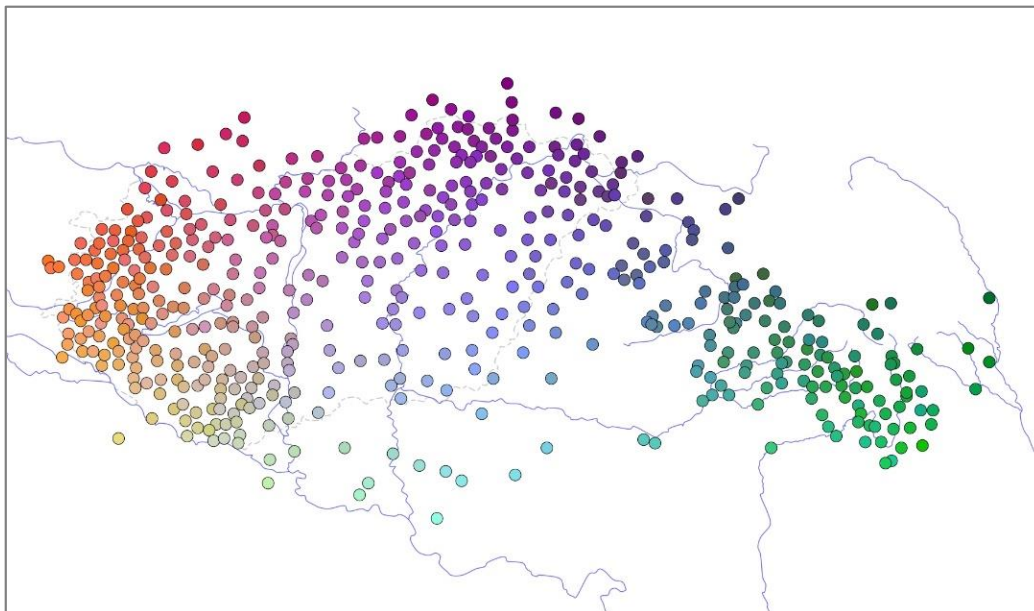

Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

Többdimenziós skálázással készíthetünk térképet nyelvi adatok nélkül is, pusztán a földrajzi távolságokat alapul véve (8. ábra). Ilyenkor csak a kutatópontok földrajzi koordinátáit használjuk, így minden kutatópont a légvonalban mért távolság mértékében különbözik a többitől. A végeredmény jellegében hasonlít a 7. ábrán látható, elsősorban a lexikai különbségek alapján létrehozott MDS-térképre, ugyanis nyilvánvalóan semmilyen tekintetben sincsenek törésvonalak. Noha az eljárás tökéletesen objektív, értelemszerűen nincs nyelvi relevanciája.

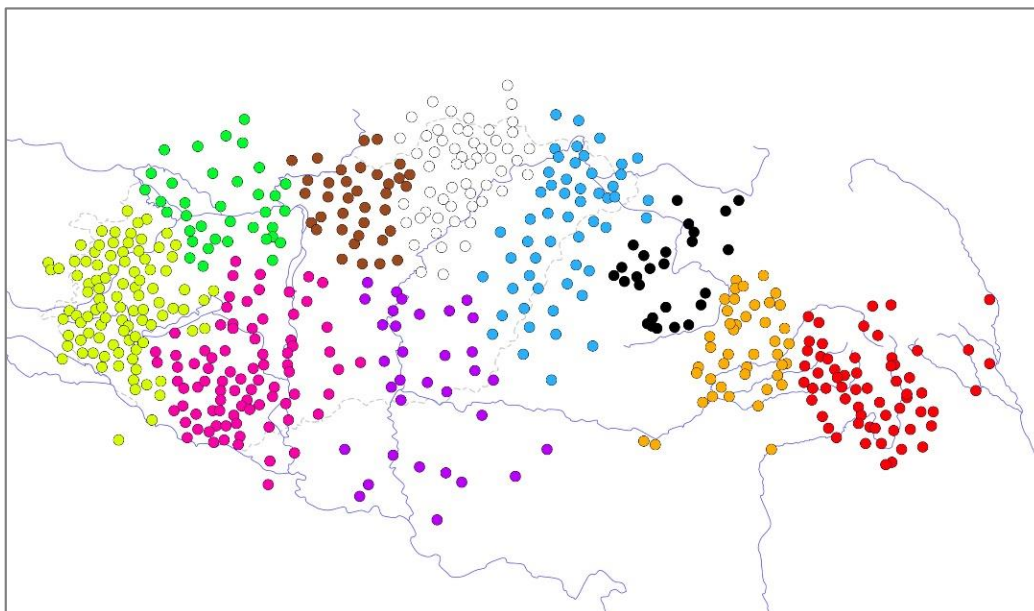
A földrajzitávolság-mátrixon éppen úgy végezhetünk klaszteranalízist, mint a nyelvi hasonlósági mátrixokon, annak ellenére, hogy a földrajzi kontinuumban nyilvánvalóan értelmetlen törésvonalakat keresünk. Ez a klaszterkép (9. ábra) sok tekintetben rímel a lexikai térképre, ami nem meglepő, hiszen az atlaszadatokon végzett dialektometriai elemzések közül a lexikai szintű korrelál leginkább a földrajzi távolsággal (Vargha, 2017, 108–121. o.). Ez a korreláció azt is mutatja, hogy a nyelvjárások lexikai alapú csoportosítása a nyelvileg legkevésbé releváns felosztás. Nem véletlen, hogy a nyelvjárások karakterét, jellegzetes arculatát nem a lexikonban, sokkal inkább a szorosabb rendszert kifejező hangtanban kereshetjük.

8. ábra. A MNyA. és a RMNyA. kutatópontjai közti földrajzitávolság-mátrix többdimenziós skálázásával készült térkép (nyelvi adatok figyelembe vétele nélkül)

Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

9. ábra. A MNyA. és a RMNyA. kutatópontjai közti földrajzitávolság-mátrix klaszterterképe (10 csoport, nyelvi adatok figyelembe vétele nélkül)

Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

5. Törésvonalak és gócpontok megjelenítése hasonlósági mintázatok összevetésével

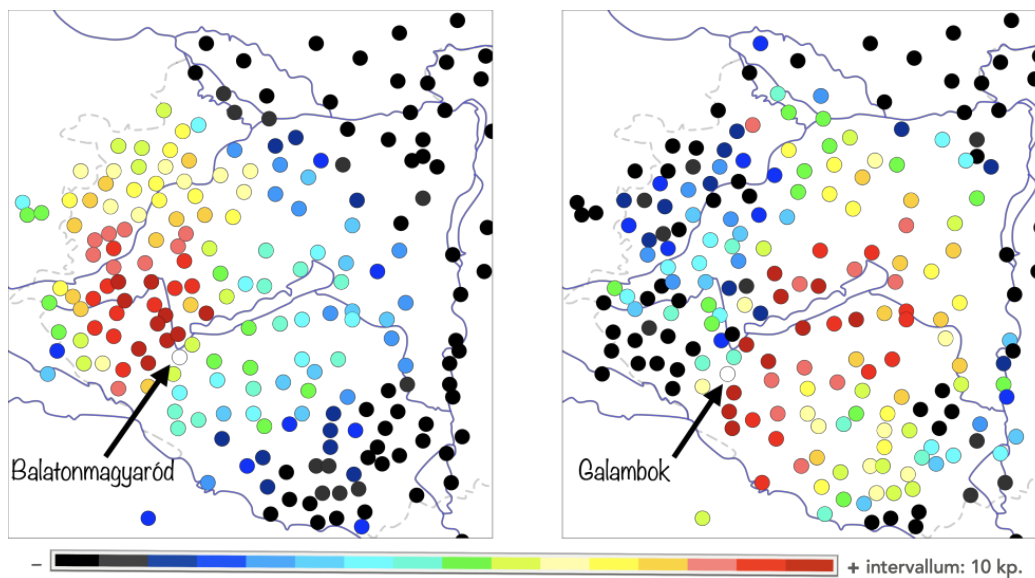
Amikor a kutatópontokat objektív eljárásokkal csoportosítjuk, létrejönnek ugyan nyelvjárási területek, egyáltalán nem biztos azonban, hogy azok határai valós törésvonalakat jelentenek a nyelvjárási kontinuumban. Amint láttuk, a klaszterelemzés még a földrajzi távolságokon alapuló, tehát tökéletes térbeli kontinuum esetében is megjelenít látszólagos határokat az egyes csoportok között, amelyeknek nyilvánvalóan nincs semmilyen elhatároló jellegük: nem valós törésvonalak.

Ha mégis vannak valós törésvonalak, hogyan lehetne azokat vizualizálni, hogy megragadhatókká váljanak? Bemutatok egy módszert, amely véleményem szerint intuitívabb, mint Goebel eljárása. Míg Goebel csak a szomszédos kutatópontok közötti nyelvi távolságot veszi figyelembe, az általam alkalmazott módszer jóval több információt dolgoz fel azáltal, hogy a nyelvi hasonlóság földrajzi mintázataira épít.

A kiindulópont a törésvonal definíciója: törésvonal ott van, ahol két közeli kutatópont nyelvi hasonlósági mintázata különbözik, vagyis nyelvi hasonlóságuk földrajzi súlypontja más irányba mutat.

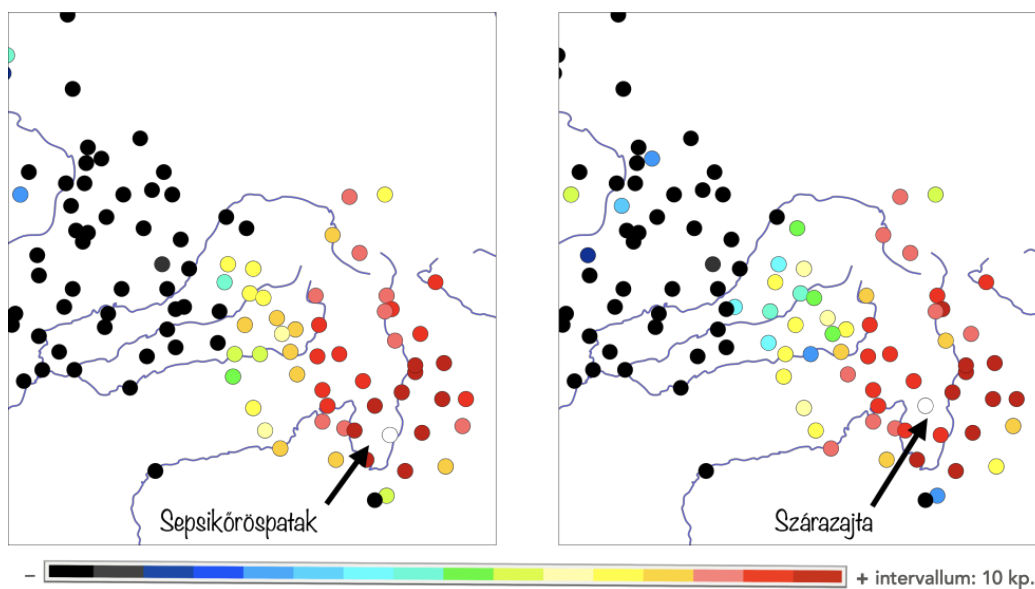
A nyelvi hasonlósági súlypont szemléltetésére elsőként két dunántúli, Somogy és Zala megye határában lévő MNyA.-kutatópontot választottam (10. ábra). A két kutatópont térben igen közel van egymáshoz, nyelvi hasonlósági mintázatuk azonban jól láthatóan különbözik: Balatonmagyaród esetében nyugatra, vagyis a térképen balra esnek a nyelvjárásukban leghasonlóbb kutatópontok, ezek a hasonlósági színskálának megfelelően bordók vagy pirosak. Galambok esetében éppen ellenkezőleg: keleti irányban látjuk a leghasonlóbb kutatópontokat. A gyökeresen eltérő mintázatok alapján valós törésvonalat feltételezhetünk az összevetésben szereplő két település között. A számszerűséget tekintve adataik kb. 77%-ban mutatnak egyezést, módszerünk alapján azonban a nyelvjárási törésvonal kirajzolásában nincs szerepe a hasonlóság mértékének, csak a hasonlósági mintázatok alakulásának.

10. ábra. Balatonmagyaród és Galambok eltérő nyelvi hasonlósági mintázatai (hasonlóság mértéke: 76,6%)

Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

11. ábra. Sepsikőröspatak és Szárazajta csaknem azonos nyelvi hasonlósági mintázatai (hasonlóság mértéke: 75,8%)

Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

A nyelvterület keleti felén, Székelyföldön található két kutatópont, Sepsikőröspatak és Szárazajta hasonlósági mintázata csaknem egyező (11. ábra), noha adataik valamivel kisebb mértékben egyeznek, mint Galambok és Balatonmagyaród esetében láttuk, megközelítőleg 76%-ban. Goebl módszerével (vö. 1. ábra) itt lenne inkább törésvonal, mivel itt számszerűen valamivel nagyobb a nyelvi távolság a két szomszédos kutatópont között. A nyelvi hasonlósági mintázatok azonban egyáltalán nem indokolják törésvonal feltételezését.

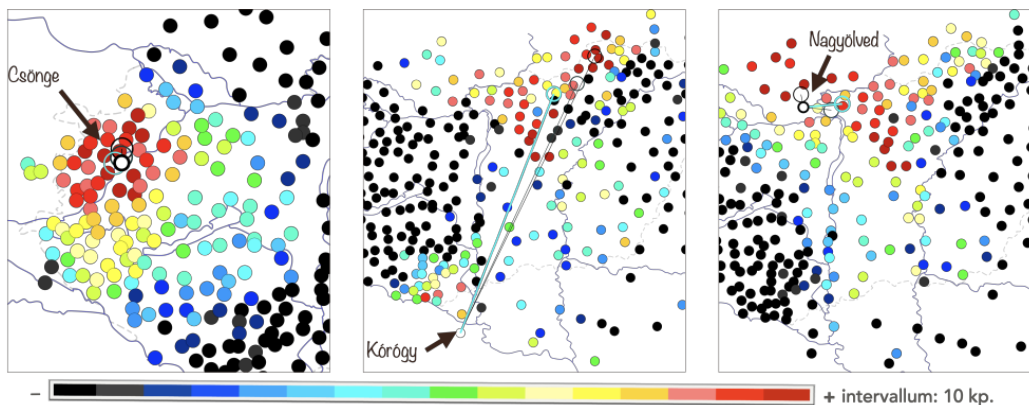
Ahhoz, hogy egy adott kutatópont hasonlósági mintázatát megfoghatóbbá tegyük, pontszerűen is meghatározhatjuk annak a területnek a középpontját, amely a hozzá leghasonlóbb kutatópontok földrajzi koordinátái alapján nyelvileg leginkább jellemző az adott kutatópontra. A pont helyét a nyelvileg leghasonlóbb néhány kutatópont földrajzi koordinátáinak a hasonlóság mértékében súlyozott átlaga jelöli ki. Ez a pont lesz az adott kutatópont nyelvi hasonlóságának földrajzi súlypontja (a továbbiakban röviden: súlypont). Ez tehát azt jelenti, hogy más kutatópontok földrajzi helyzete határozza meg a súlypontot, méghozzá úgy, hogy minél leghasonlóbb a nyelvjárása egy másik kutatópontnak, annál nagyobb mértékben befolyásolja a súlypont helyét. A térképen a súlypontot egy karikával ábrázolhatjuk; a karika középpontjának pontos helye attól függően is változhat, hogy a számításokhoz hány hasonló kutatópont földrajzi koordinátáit vesszük figyelembe.

A 12. ábrán három kijelölt kutatópont, Csönge, Kórógy és Nagyölved nyelvi hasonlósági mintázatai és súlypontjai láthatók. A különböző színű nagyobb karikák jelölik a súlypont földrajzi helyzetét. A karikák színe annak függvényében alakul, hány kutatópont alapján határozzuk meg a súlypontot. Példáinkban három módon is kiszámítjuk a súlypontot, ezért három karikát is látunk: 5 kutatópont figyelembevétele esetén fekete, 10 kutatópontnál sötétszürke, és 25 kutatópontnál világoskék a karika. Csönge esetében mindhárom karika a kijelölt kutatópont közelébe esik, mivel a leghasonlóbb kutatópontok mind Csönge körül találhatóak, minden irányban, éppen úgy, ahogyan ezt a nyelvjárási kontinumból következően várnánk.

Míg Csönge nyelvi hasonlósági súlypontja a településhez mindenképp igen közel esik földrajzilag, addig a nyelvjárászigetek esetében a nyelvi hasonlósági súlypont akár igen távol is lehet. Kórógy esetében például kb. 500 km-es távolságban, Szuhogy közelében találjuk meg (12. ábra, második térkép). A súlypont helyzetét településtörténeti okok (N. Fodor, 2011) magyarázzák.

Előfordulhat, hogy jellegzetesen eltérő eredményre jutunk, ha csak a nyelvileg leghasonlóbb kutatópontokat vesszük figyelembe, illetve, ha jóval több kutatópont nyelvi hasonlósága alapján kalkuláljuk ki egy kutatópont súlypontját. Erre példa Nagyölved (12. ábra, 3. térkép). Az 5 leghasonlóbb kutatópont földrajzi koordinátái alapján Nagyölved nyelvi hasonlóságának súlypontja a kutatóponttól északnyugatra, vagyis a palóc régió nyugati tömbje irányába esik, 10 vagy annál több kutatópont figyelembevételekor keletre található, tehát a palóc régió belseje felé.

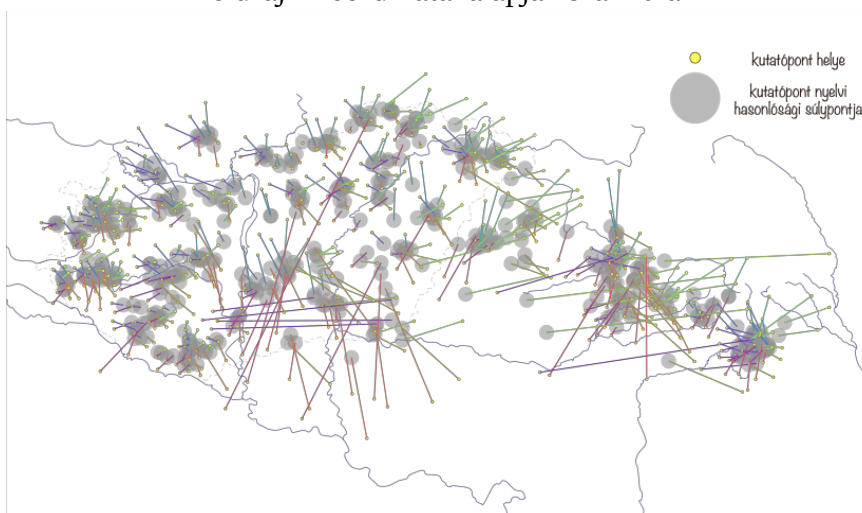
12. ábra. Csöngye, Kórógy és Nagyölvéd nyelvi hasonlósági súlypontja különböző beállításokkal, az 5 (fekete), 10 (szürke), 25 (világoskék) leghasonlóbb kutatópont földrajzi koordinátái alapján)

Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

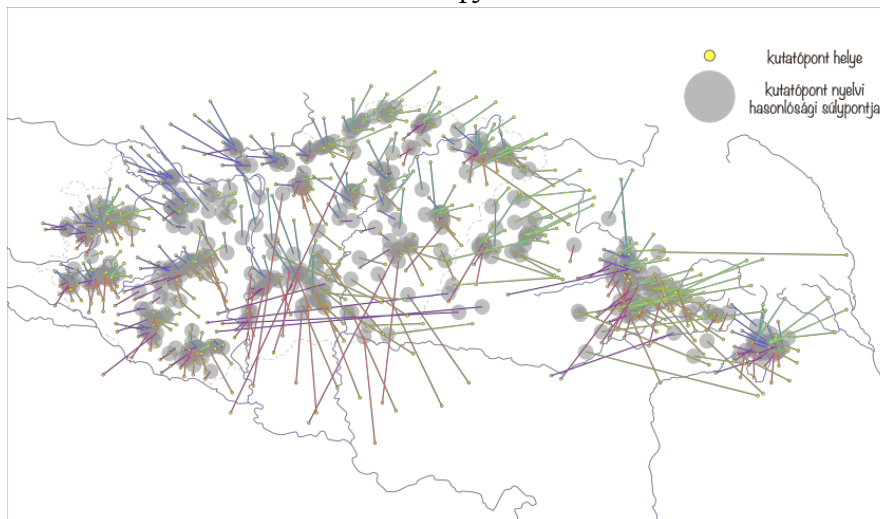
A következő térképeken minden kutatópont nyelvjárási súlypontját ábrázoljuk, a nyelvi hasonlósági súlypontok földrajzi elhelyezkedését szürke karikákkal jelöljük. A szürke karikákat vékony színes vonal köti össze a kutatópontok valós helyével, amelyet kis sárga pont jelöl. A vonalak színárnyalata annak függvényében alakul, milyen irányban található a súlypont a kutatópont valós földrajzi helyzetéhez képest. Észak felé pirosas, dél felé kékes, kelet felé lila, nyugat felé zöld vonal mutat (13., 14., 15. ábra).

13. ábra. Nyelvjárási súlypontok térképe, az 5 leghasonlóbb kutatópont földrajzi koordinátái alapján számítva

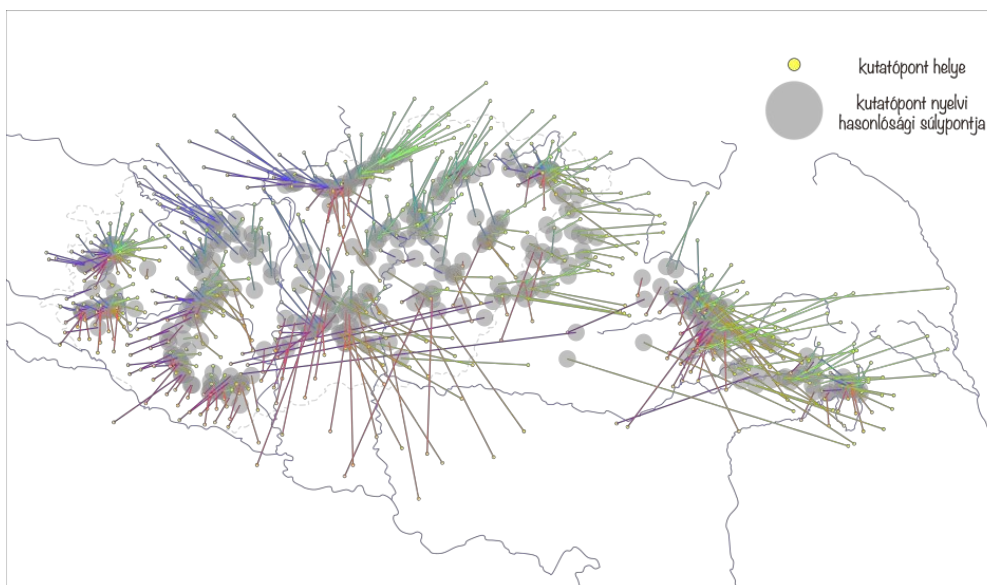
Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

14. ábra. Nyelvjárási súlypontok térképe, a 10 leghasonlóbb kutatópont földrajzi koordinátái alapján számítva

Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

15. ábra. Nyelvjárási súlypontok térképe, a 25 leghasonlóbb kutatópont földrajzi koordinátái alapján számítva

Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

Már az öt leghasonlóbb kutatópont figyelembevételkor is (13. ábra) a nyelvi hasonlósági súlypontok alapján kisebb-nagyobb góccok rajzolódnak ki a térképen, az alapvetően meglévő nyelvjárási kontinuum tehát nem tökéletes kontinuum. Ha

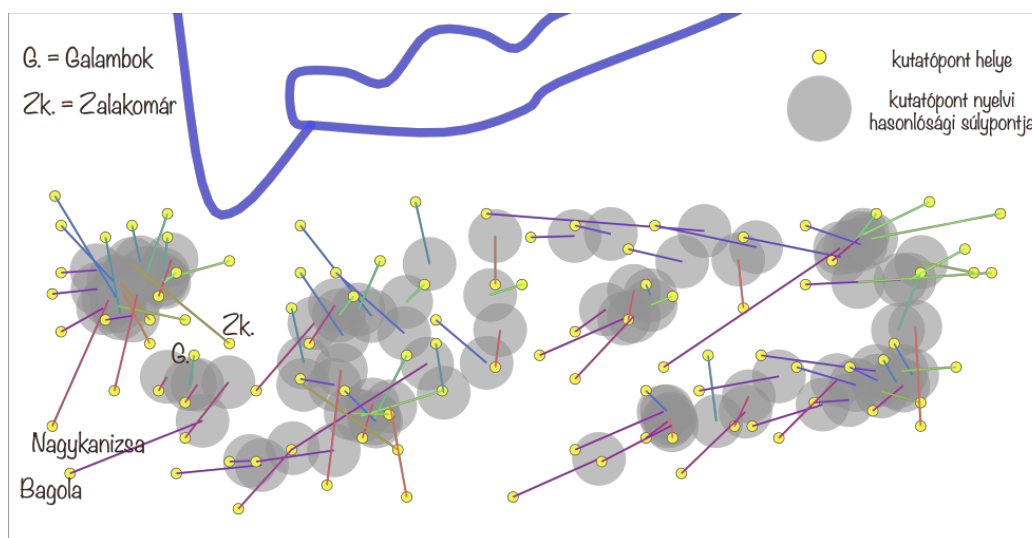
a 10 leghasonlóbb kutatópontot vesszük figyelembe (14. ábra) a súlypontok számításánál, akkor a gócosodás erősödik, 25 kutatópontot figyelembe véve (15. ábra) pedig még erősebb. Igen látványosan mutatkozik meg a gócosodás a Palócföldet nézve: a régió perifériájáról a belső részek felé mutatnak a súlypontok.

A kutatópontok nyelvi hasonlósági mintázatai szerint kiszámított földrajzi súlypontokból kirajzolódó térképeket összevethetjük Juhász Dezső 2001-es, nyelvjárási régiókat ábrázoló térképével (2001, 460–461. o.). A Palócföld (vagy palóc nyelvjárási régió) esetében a nyelvjárási tömbök szintjén szépen rímel egymásra az öt legközelebbi kutatópont koordinátáit alapul vevő térkép (13. ábra) és Juhász Dezső felosztása. A súlypontokat meghatározó és azokat térképező módszer tehát megerősíteni látszik a korábbi felosztást: nyugati tömb, középső tömb, keleti tömb és déli tömb rajzolódik ki. Ugyanakkor maga a teljes terület is egységként viselkedik, vagyis minél több kutatópontot veszünk figyelembe a súlypontok kiszámításához, annál inkább elmosódnak a tömbök határai, és egybefutnak a szürke körök, ami utalhat arra, hogy a nagyobb egység, a régió megkülönböztetésének is van létjogosultsága.

A Nyugat-Dunántúlon azonban már más a helyzet. A Juhász Dezső által meghatározott, és a klaszterterképen (6. és 7. ábra) is egyértelműen kirajzolódó nyugatdunántúli régió egységes alakulatként nem igazolható a nyelvjárási hasonlóság földrajzi súlypontját alapul vevő módszerrel. Ha egyre több kutatópontot veszünk figyelembe a súlypontok számításánál, akkor itt is erősödik a gócosodás, miként a Palócföldön is láttuk, de itt nem egy egységes régió, hanem két különálló alakulat rajzolódik ki, vagyis nem mosódik el a határ a Nyugat-Dunántúl északi és déli része között, hanem (nagyjából Vas és Zala megye határában) egyre markánsabban kirajzolódik. A súlypontokat megjelenítő térképek alapján tehát feltételezhetünk itt egy törésvonalat, amely a területet egy északi és egy déli csoportra osztja. Ezt a törésvonalat annak ellenére valósnak tekinthetjük, hogy viszonylag nagyfokú nyelvi hasonlóság jellemzi a törésvonal két oldalán lévő, egymáshoz közeli kutatópontokat. Súlypontszámító módszerünk alkalmasnak látszik az ilyen, a nyelvi hasonlóság mértékéből nem kikövetkeztethető törésvonalak detektálására is.

A MNyA. sűrű kutatóponthálózatú térképei nagyjából minden tizedik településről közölnek adatokat, a RMNyA. hálózata még ennél is ritkább. Kisebb területet átfogó, abszolút sűrűségű kutatóponthálózattal készült atlaszaink alapján azonban azt is kipróbálhatjuk, találunk-e a törésvonalakat szomszédos települések között is.

A 16. ábrán a Király Lajos Somogy-zalai nyelvatlaszának (2005) dialektometriai elemzése alapján kirajzolódó nyelvi hasonlósági súlypontok láthatók, a számításokhoz az öt leghasonlóbb kutatópont földrajzi koordinátáit vesszük alapul. A legmarkánsabb határvonalat éppen a két megye határán látjuk kirajzolódni.

16. ábra. Nyelvi hasonlósági súlypontok a S-ZA. dialektometriai elemzése alapján

Forrás: A MNyA. és a RMNyA. adatai alapján, saját szerkesztés

Zalakovár (a térképen Zk. jelöléssel) és Galambok (a térképen G. jelöléssel) ugyan földrajzilag közel esnek egymáshoz, nyelvi hasonlósági súlypontjuk egyértelműen más irányba mutat. Nagykanizsa és Bagola esetében is hasonló megállapítást tehetünk. Napjainkban ugyan mindkét település Zala megyéhez tartozik, és Bagola mindössze 4 kilométerre esik Nagykanizsától, Bagola 1948-ig Somogy vármegyéhez tartozott, nyelvi hasonlósági súlypontját is Somogyban találjuk meg. A korábban a két település között húzódó, Zala-Somogy határvonal pedig évszázadokon keresztül nehezen átjárható volt, hosszú ideig „úti levél” is kellett az átkeléshez (Király, 2005, 30. o.).

6. Összegzés

A nyelvjárások egy vagy néhány kiválasztott szempont szerinti csoportosítása az önkényesség kockázatát hordozza. A klasszikus módszer kritikájaként is jelentkeztek a nagyfokú objektivásra törekvő dialektometriai kutatások, amelyek nagy mennyiségű adat alapján, előzetes válogatás nélkül, matematikai eljárások alkalmazásával, kvantitatív módszertannal teszik lehetővé a nyelvjárások összevetését és csoportosítását. Azonban, ahogy az automatizált eljárással létrehozott klaszterterképek példáján is láttuk, még az objektív klasszifikáció is eredményezhet önkényes nyelvjáráshatárokat: ott is elhatárolódnak kutatópont-csoportok, ahol a változás fokozatos, vagyis nincs ugrásszerű változás a nyelvjárási kontinuumban. Más szóval: a nyelvjáráshatár meghatározásának objektív módja sem jelenti azt, hogy a vélt határ feltétlenül valós nyelvjárási törésvonalnak felelne meg.

A vizsgálatokból kiderül, hogy a nyelvjárasterületeket határozottan elkülönítő törésvonal ritka jelenség, ezzel szemben a kontinuum-jelleg a meghatározó, a nyelvjárási különbség mértéke ugyanis nagyrészt a földrajzi távolság függvénye. Valós törésvonalak keresésekor – vagyis a jellegzetesen különböző karakterű nyelvjárási alakulatok elhatárolásakor – relevanciája leginkább a földrajzi távolsággal kevésbé korreláló jelenségeknek lehet, mint amilyenek a fonetikai sajátosságok. Azonos eljárást alkalmazva akkor lesz relevánsabb a területek elhatárolása, ha a vizsgált adatokban rejlő jelenségek erősebben összefüggnek a nyelvjárások karakterével. Már Imre Samu is megfogalmazta, hogy a nyelvjárások karakterének alakításában a nagy hatókörű hangtani jelenségek játszanak főszerepet. Ezt az állítást támasztja alá a fonetikai információt különböző mértékben figyelembe vevő dialektometriai elemzések mátrixainak eltérő mértékű korrelációja a földrajzitávolság-mátrixszal. Nem véletlen, hogy a nyelvjárások karakterét, jellegzetes arculatát nem a könnyebben változó lexikonban, sokkal inkább a szorosabb rendszert alkotó hangtanban kereshetjük.

A szomszédos kutatópontok közti nyelvi hasonlóság mértékét objektíven vizsgáló, kvantitatív izoglossákat vizualizáló módszernek is korlátai vannak, mivel két kutatópont azonos csoporthoz való tartozása nem annyira a köztük lévő hasonlóság mértékéből következik, hanem sokkal inkább nyelvi hasonlósági mintázataik függvénye. Ahhoz, hogy a nyelvi kontinuumon belül gócpontokat találjunk, amelyek alkalmasak lehetnek nyelvjárástípusok azonosítására és törésvonalak kimutatására, nem elegendő csupán a szomszédos kutatópontok közti nyelvi hasonlóság mértékét vizsgálnunk, sőt, a nyelvi információn túl földrajzi információra is hasznos támaszkodnunk. A nyelvi hasonlósági mintázatokból földrajzi súlypontokat számító, itt bemutatott módszer alkalmas lehet a nyelvjárási kontinuumot tagoló valós törésvonalak felfedésére, még akkor is, ha viszonylag nagyfokú nyelvi hasonlóság jellemzi a törésvonal két oldalán lévő, egymáshoz közeli kutatópontokat.

A politikai, közigazgatási határok létezése önmagában még nem hoz létre nyelvjárási törésvonalat, vagyis az ilyen határ két oldalán lévő települések nyelvjárása karakterében nem feltétlenül távolodik el egymástól. Akkor azonban, ha a határok hosszú ideig nehezen átjárhatók, mint ahogyan azt Somogy és Zala megye esetében láthattuk, hatással lehetnek a nyelvjárások hasonlósági mintázataira. A rövidebb ideig fennálló vagy az olyan könnyebben átjárható határok, mint a schengeni övezet belső határai, várakozásaink szerint kisebb hatásúak, legalábbis a nyelvjárások karakterének megváltoztatása, törésvonalak kialakítása szempontjából.

Irodalom

Balassa József 1891. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- Chambers, J. K. – Peter Trudgill 1998. *Dialectology. 2nd edition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- N. Fodor János 2011. A kórógyi nyelvjárás nyelvföldrajzi tanulságai. In: Szoták Szilvia szerk. *Magyar nyelv és kultúra a Kárpát-medencében*. Dunaszerdahely: Gramma Nyelvi Iroda. 62–73.
- Goebel, Hans 2002. Analyse dialectométrique des structures de profondeur de l'ALF. *Revue de linguistique romane* 66: 5–63.
- Goebel, Hans 2010. Dialectometry and quantitative mapping. In: Alfred Lameli, Roland Kehrein, Stefan Rabanus eds. *Language and Space*. Vol. 2: Language Mapping. Berlin: De Gruyter Mouton. 433–457.
- Goebel, Hans 2011. Introduction aux problèmes et méthodes de l'«École dialectométrique de Salzbourg» (avec des exemples gallo-, italo- et ibéroromans). In: Afonso Álvarez Pérez, Ernestina Carrilho, Catarina Magro eds. *Proceedings of the International Symposium on Limits and Areas in Dialectology (LimiAr), Lisbon 2011*. Lisboa: Centro de Linguística da Universidade de Lisboa. 117–166.
- Grieve, Jack 2014. A comparison of statistical methods for the aggregation of regional linguistic variation. In Szmrecsanyi, Benedikt – Bernhard Wälchli eds. *Aggregating Dialectology, Typology, and Register Analysis. Linguistic Variation in Text and Speech*. Berlin: De Gruyter.
- Heeringa, Wilbert 2004. *Measuring Dialect Pronunciation Differences using Levenshtein Distance. Groningen Dissertations in Linguistics*. Groningen: University of Groningen.
- Heeringa, Wilbert – John Nerbonne 2001. Computational Comparison and Classification of Dialects. *Dialectologia et Geolinguistica* 9, 69–83.
- Heeringa, Wilbert – John Nerbonne 2013. Dialectometry. In: Frans Hinskens & Johan Taeldeman eds. *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation, Volume III: Dutch*. (Handbook of Linguistics and Communication Science (HSK) 30/3). Berlin & New York: Walter de Gruyter. 624–646.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Király Lajos 2005. *Somogy-zalai nyelvatlasz*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kretschmar, William A., Jr. 2018. Linguistic Atlases. In: Charles Boberg, John Nerbonne, Dominic Watt. eds. *The Handbook of Dialectology*. Oxford: Wiley Blackwell. 57–72.
- Labov, William, Sharon Ash, Charles Boberg 2006. *The Atlas of North American English. Phonetics, Phonology and Sound Change*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Deme László – Imre Samu szerk. 1968–1977. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nerbonne, John, Wilbert Heeringa, Eric van den Hout, Peter van de Kooi, Simone Otten, Willem van de Vis. 1996. Phonetic distance between Dutch dialects. In: Gert Durieux, Walter Daelemans, Steven Gillis szerk. *CLIN VI: Papers from the Sixth CLIN Meeting*. Antwerp: Centre for Dutch Language and Speech (UIA). 185–202.
- Horger Antal 1934. *A magyar nyelvjárások*. Budapest: Kóka Lajos kiadása.
- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő szerk. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó. 262–315, 460–461.

Paris, Gaston 1888. Les parlars de France. Lecture faite à la réunion des Sociétés savantes, le samedi 26 mai. *Imprimerie Nationale*.

Prokic, Jenna – John Nerbonne 2008. Recognizing groups among dialects. *International Journal of Humanities and Arts Computing* 1, 153–172.

RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–XI. kötet*. Murádin László gyűjt. – Juhász Dezső szerk., 1995–2010. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Vargha Fruzsina Sára 2017. *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

URL 1: <http://www.bihalbocs.hu/mnyarmnya/index.html>

URL 2: <http://dialektkarten.ch/dmviewer/alf/index.en.html#app=isogloss&dataset=TOT&intalg=MEDMW&seg=6&sim=RIW>

Vélt határok és valós törésvonalak a nyelvjárási kontinuumban

Absztrakt. Nyelvjárásterületek elhatárolása a kezdetektől kiemelt célja a nyelvföldrajzi kutatásoknak. A klasszikus vizsgálatokban néhány, a kutató által kiválasztott jelenség alapján, a különböző változatokat elhatároló izoglosszák megrajzolásával, lehetőség szerint izoglosszanyalábok mentén igyekeztek határokat kijelölni. A vizsgálatba vont jelenségek válogatása („mazsolázás”) és a térbeliség értékelése során óhatatlanul érvényesül a kutató prekonceptiója, így ez az eljárás erősen szubjektívnek tekinthető. A klasszikus módszer kritikájaként is jelentkeztek a nagyfokú objektivitásra törekvő dialektometriai kutatások, amelyek nagy mennyiségű adat alapján, előzetes válogatás nélkül, matematikai eljárások alkalmazásával, kvantitatív módszertannal teszik lehetővé a nyelvjárások összevetését és csoportosítását. Megfelelő mennyiségű informatizált adat birtokában a számítógépes dialektológia módszereivel az ilyen elemzések automatizálhatók, így hatékonyan elvégezhetőek. A nyelvjárásterületek elhatárolása is automatizáltan, klaszteranalízissel történik, az adatokban rejlő összes információ figyelembevételével.

Dolgozatomban a nyelvjárásterületek elhatárolásának szubjektív és objektív módszereit összevetve definiálom a nyelvjárási törésvonal fogalmát. Ugyanakkor magyar nyelvatlászok vizsgálatán keresztül szemléltetem, hogy a nyelvjárásterületeket határozottan elkülönítő törésvonal ritka jelenség, ezzel szemben a kontinuum-jelleg a meghatározó. Bemutatom, nyelvészeti relevancia szempontjából hogyan tehetünk különbséget egyaránt objektív, ám a nyelvjárásterületeket különböző eredménnyel elhatároló kvantitatív eljárások között. Ismertetek egy általam kidolgozott új eljárást is, amellyel az egyes kutatópontok nyelvi hasonlóságának földrajzi súlypontja alapján határozhatunk meg nyelvjárási gócpontokat, csoportokat. Megállapítom, milyen nyelvi jelenségek vizsgálatával ragadható meg a nyelvjárások karaktere, a területi elhatárolás ugyanis ezen alapulhat. Érvelésemben arra is kitérek, hogy az államhatárok néhány évtizedes távlatban érdemi hatással lehetnek-e a nyelvjárások karakterére.

Kulcsszavak: *nyelvföldrajz, magyar nyelvjárások, nyelvjárások osztályozása, dialektometria, nyelvatlászok*